

Patarei vangla

Meelis Maripuu

Patarei vanglakompleks Tallinna lahe kaldal on aastakümnetega kujunenud ainulaadseks mälestusmärgiks, paigaks, mida enda ja oma kaasvõitlejate ohverdamiskohana on käsitanud ja käsitavad ka tänapäeval paljud inimesed, sõltumata sellest, kas neid vanglasse saatnud võim tegi seda meie praeguste arusaamade kohaselt õiguspäraselt või kuritegelikult.

Järgneva artikli keskmes on eelkõige Patarei ajalugu aastatel 1940–1945, kui see oli Nõukogude ja Saksa okupatsioonirežiimide vaheldudes kõige intensiivsemate repressioonide keskus Eestis. Uuritakse Patarei toimimist järjepideva vanglainstitutsioonina eri okupatsioonirežiimide ajal ja Patareis kinni peetud vahialustele esitatud süüdistusi sõltuvalt parajasti võimul olnute vaenlasemääratlusest. Eri ohvirühmade esiletoomine on oluline Patarei kui mälestuspaiga kujundamisel ja hoidmisel.

Patarei vangla enne 1940. aastat

1919. aastal korrastas noor Eesti Vabariik oma asutusi ja selle käigus koondati vanglad kui riigi karistusvõimu toimimiseks vältimatud asutused demokraatlikule riigikorrale omaselt kohtuministeeriumi valitsusalasse. Seni olid vanglad allunud omaavalitsustele. Kohtuministeeriumile (1929–1934 kohtu- ja siseministeerium) allus Patarei vangla kuni Eesti okupeerimiseni 1940. aasta suvel. 1940. aasta augustis, kui okupeeritud Eesti valitsemiskorraldus ühtlustati NSV Liidu omaga, allutati vanglad siseasjade rahvakomissariaadi vanglate valitsusele. 1920. aastatest alates püsis Eesti vanglate võrgustik suuremate muutusteta. Riigis oli 14 vanglat: Tallinna keskvangimaja ehk nn Patarei, Tallinna karistusvangla (Tartu maanteel, tuntud ka Lasnamäe vanglana, vangide slängis „Tšernjagin“, „Sirin“ või „Valge loss“),¹ juba tsaariajal rajatud Tallinna eeluurimisvangla

¹ Tänapäeval on selles hoones Harju maakohtu Tartu maantee kohtumaja.

Vene tänaval (suleti 1928), maakonnavanglad Tartus, Võrus, Narvas, Rakveres, Viljandis, Haapsalus, Paides, Pärnus, Kuressaares ja Valgas ning Harku vangla Tallinna külje all.²

Patarei kompleksi ajalugu vanglana algabki 1920. aastal. Varasemad Tallinna vanglad Toompea linnuses ja Paksu Margareeta suurtükitornis olid 1917. aasta pöördeliste sündmuste ajal langenud tuleroaks ega olnud enam kasutatavad. 1919. aastal anti kohtuministeeriumile üle sadama-piirkonnas asuv oma algse otstarbe minetanud tsaariaegse merekindluse kasarmu, nn Patarei, mis mõnevõrra ümberehitatuna võeti 1920. aastal kasutusele vanglana. Oma otstarbe kaotanud kindluste muutmise vanglateks on olnud üsna tavapärane. Meenutame kas või hästi tuntud Londoni Towerit või Peeter-Pauli kindlust Peterburis, mis mõlemad on tänapäeval muuseumid.

Uus vangla oli Eesti suurim ja pidi mahutama ligi 1000 vangi. Kompleksi kuulusid haigla ja hulk töökodasid. Vanglahoone kindlustati ümberehituse käigus sisemüüride, vaheseinte, raudväravate ja osaliselt isegi kahekordsete aknatrellidega. Hoone, mis oli ehitatud kindluse osaks, oli kohati kuni kahe meetri paksuste seintega. Pärast 1924. aasta novembris peetud 149 protsessi ja järgnenud 1. detsembri mässukatset suurenes vangistatud kommunistide arv ning peahoone teisele korrusele ehitati neile 1925. ja 1926. aastal välja eraldi jaoskonnad. 1930. aastatel ehitati juurde vangla teine ja kolmas korpus, mis suurendas vanglakohtade arvu umbes kümnendiku võrra.³ Patarei normaalseks täitumuseks arvestati nüüd umbes 1200 vahialust.

Eesti umbes 1,1 miljonist elanikust mõisteti aastatel 1924–1933 vanglasse keskmiselt 3142 inimest aastas (0,29%), aastatel 1934–1938 mõnevõrra rohkem, 3642 (0,33%). Karistustena määrati üsna palju lühiajalisi vangistusi (mõni kuu), nii et kõik need üle kolme tuhande inimese ei olnud kindlasti terve aasta vältel korraga Patareis. Pealegi saadeti juba karistuse saanud vangid edasi töölaagrisse väljaspool linna. Vangide arvu muutmist mõjutas tuntavalt sisepoliitiline olukord, mis tõi vanglasse lainete

---

² Meelis Saueauk ja Meelis Maripuu, „„Patarei“ vangla,“ – *Võimas ja süinge Patarei. Mälestused Patarei vanglast 1924–1990*, koost. Rutt Hinrikus (Tallinn: Tänapäev, 2007), 296.

³ Saueauk ja Maripuu, „„Patarei“ vangla,“ 297.

kaupa riigi vastu suunatud tegude eest süüdi mõistetud kurjategijaid, kes ise pidasid end küll poliitvangideks. Vabariigi algusaegadel, eriti vahe-
tult enne ja pärast 1924. aasta detsembrimässu, saadeti vanglasse arvu-
kalt kommunistlikke tegelasi jt NSV Liiduga koostööd teinud isikuid. Kümme aastat hiljem, 1930. aastate keskel, olid löögi all vabadussõjalaste (vapside) liikumisest ja riigipöördeks osavõtnud.

1927. aastal võeti Eesti vanglates kasutusele vangivorm (vangide kõnepruugis „küütud“).⁴

Algusest peale lähtuti põhimõttest, et riigi raha säästmiseks peavad vangid endale ise ülalpidamist teenima. 1920. aastal käiku läinud Patareis olid oma õmblustöökoda, trüki- ja köitekoda, Narva vanglas laudsepa-
töökoda jne. Sama aasta suvest alates rakendati vangide tööjõudu ka väli-
töödel: Harku mõisa turbarabas, Kohtla põlevkivikaevanduses, Murru paemurrus ja Lavassaare turbarabas.⁵

II maailmasõjale eelnenud aastatel muutus poliitiline maastik Euroo-
pas nii rahvusvaheliselt kui ka riigisiselt üha ähvardavamaks. Totali-
taarsete NSV Liidu ja Saksamaa kõrval oli enamikus Ida-Euroopa riiki-
des, kaasa arvatud Balti riikides, kehtestatud autoritaarne valitsemiskord
või koguni diktatuurirežiim. Pärast Konstantin Pätsi korraldatud riigi-
pööret 1934. aastal ja järgnenud vabadussõjalaste vastu suunatud rep-
ressioone aastatel 1934–1936 saabus suhteline stabiilsus. Eesti suikus nn
vaikiva ajastu näilisse rahulollu, lootes 1930. aastate lõpul kõrvale jääda
Euroopat ähvardavatest mullistustest. Konstantin Pätsi võim kindlustati
1938. aastal kehtima hakanud uue põhiseadusega ja Päts valiti vabariigi
presidendi ametikohale, mis oli äsja loodud. Kodurahu tunnusmärgina ja
Eesti Vabariigi 20. aastapäeva puhul kuulutas äsja ametisse asunud pre-
sident 6. mail 1938 välja poliitilise amnestia, mis vabastas Patarei vang-
last 104 kommunisti, kellest enamik oli sealsete müüride vahel veetnud
suurema osa Eesti Vabariigi eksisteerimise ajast. Koos kommunistidega
amnesteeriti ka 79 vabadussõjalast, kelle väidetav riigipöörde etteval-
mistamine 1935. aastal oli omakorda ajendatud Pätsi 1934. aasta võimu-

---

⁴ *Ibid.*, 298.

⁵ *Ibid.*

haaramisest.⁶ 1940. aasta suveks jäi kriminaalkurjategijate kõrval Patarei vanglasse veel 36 isikut, kes olid süüdi mõistetud spionaažis NSV Liidu kasuks, ja seitse isikut, kes olid vangistatud poliitiliste süütegude eest.⁷

Esimene Nõukogude aasta: 1940–1941

Konstantin Pätsi autoritaarne režiim oli kaugel meie tänapäevasest arusaamast demokraatlikust valitsemisest, kuid vaikiva ajastu poliitika ei tekitanud tavainimestes ega isegi poliitilistes vastastes pidevat hirmu satutada vanglasse või veel karmima karistuse alla. Rahva hulgas populaarsete vapside arreteerimine ja süüdimõistmine oli olnud võimuhaaramisele järgnenud kampaania ja režiimi stabiliseerudes nad vabastati. Kommunistidega oli lugu teisiti: nende tegevus oli olnud keelatud enam-vähem kogu Eesti Vabariigi aja (alates detsembrist 1918),⁸ sellele lisandus mahasurutud riigipöördekatse 1924. aasta detsembris. Kommunistidest ei saanud rahva hulgas laiemat toetust omavat poliitilist jõudu ning aeg-ajalt välja ilmuvate kommunistide trellide taha saatmist peeti loomulikuks. Amnestiaseaduse preambulis öeldi: „Selle tähtsa hetke [uue põhiseaduse jõustumise] puhul tuleb lugeda unustatuiks senised riigikorra vastu sihitud eksimused ning võimaldada ka neil kodanikel, kes senini ühel või teisel põhjusel riigi suhtes eksiteele on sattunud, osa võtta riigi ja ühiskondliku elu ülesehitavast tööst.“⁹

Eesti okupeerimine 1940. aasta juunis NSV Liidu poolt ei muutnud Patarei vangla jaoks ühtpidi suurt midagi. Karistust kandvad kriminaalkurjategijad, kes moodustasid vangide enamiku, jäid endistviisi trellide taha. Küll aga nõudsid Punaarmee soomusmasinate saatel 21. juunil

⁶ Amnestiaseadus, *Riigi Teataja* 1934, 46, 426 (6. mai 1934); vabastatute nimekiri vt „Poliitilised vangid vabanesid laupäeva ennelõunal. Vabariigi President K. Päts kirjutas Amnestiaseadusele alla reedel Vabariigi Valitsuse koosolekul,“ *Uus Eesti*, 7. mai 1938, 3.

⁷ Saueaok ja Maripuu, „„Patarei“ vangla,“ 298.

⁸ Mari-Leen Tammela, „Kommunistide riigivastane tegevus Eesti Vabariigis 1920. ja 1930. aastatel,“ *Estonica. Entsüklopeedia Eestist*, http://stage.estonica.ee/et/Kommunistide_riigivastane_tegevus_Eesti_Vabariigis_1920_ja_1930_aastatel/, 4. jaanuar 2017.

⁹ Amnestiaseadus.

keskvangla juurde saabunud riigipöörajad poliitvangide vabastamist. Vangla komandant keeldus ilma kõrgema käsuta kedagi vabastamast. Alles pärast läbirääkimisi, mida mässajate poolelt juhtis endine poliitvang, 1924. aastal 15 aastaks vangi mõistetud ja 1938. aastal amnestiaga vabanenud Aleksander Resev, vabastati nn poliitvangid kohtuministri nõusolekul. Mässajate võidurõõmuks pääsesid Patareist välja nende 30 mõttekaaslast, lisaks teistest Eesti kinnipidamiskohtadest veel 13. Enamiku sellest seltskonnast moodustasid 36 Nõukogude Liidu kasuks spioneerimise eest vangi mõistetud isikut (sh näiteks kapten Nikolai Trankmann, kes oli NSV Liidule reetnud Narva piirikindlustuste kava). Vangis olnud spioonidest 23 olid Eesti ja 11 NSV Liidu kodanikud ning kaks ilma kodakondsuseta isikut.¹⁰ Peale spioonide vabastati kolm viimast 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatstes osalemise eest kinni istunud kommunisti (Aleksander Mui, Kristjan Seaver ja Alfred Sein), kelle esialgne eluaegne sunnitöökaristus oli hiljem asendatud 15–20-aastase karistusega, mis oleks lõppenud 1941. aastal. Pätsi-vastaste lendlehtede levitamise eest 1939. aastal neljaks aastaks sunnitööle mõistetud Johanna Veebermann¹¹ pääses välja Lasnamäe vanglast. Eelloetletute kõrval pääsesid mõned päevad enne karistuse lõppemist Paide ja Valga vanglast vabadusse ka kolm pahempoolset tegelast, keda oli karistatud 90-päevase arestiga.¹²

Riigipöörajate ja nende Moskva suunajate tegevus ei piirdunud ainult oma toetajate vabastamisega Patareist ja teistest vanglatest. Võimuhaaramise käigus algas kohe seniste riigiametnike või lihtsalt

---

¹⁰ Aleksander Resev, „Rahvas otsustab ise,“ – *Saabus päev. 1940. aasta revolutsioonist osavõtjad jutustavad* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960), 118; Olaf Kuuli, „Luurajad – poliitvangid? 1940. aasta riigipöörde ajal Eestis vabastatud NSV Liidu luure agentidest,“ – *Luuramisi, salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil, artiklite ja dokumentide kogumik*, koost. Tiit Noormets (Tallinn: Umara, 1999), 91–92, 95.

¹¹ Vt „Riigivolikogu liige A. Aben riigivastase sisuga lendlehtede levitamise pärast 5 a. sunnitööle,“ *Uus Eesti*, 5. juuli 1939, 3.

¹² Kohtuministeeriumi Vangimajade Talituse direktori teade siseministeeriumile, juuli 1940, RA ERA 1.7.172, 1–7. Nii Mui, Seaver kui ka Sein olid aga 1938. aasta amnestiaga vabastatute nimekirjas nende hulgas, kes olid vangistatud 149 protsessil enne 1. detsembri mässu või veel varem. Vt „Poliitilised vangid vabanesid laupäeva ennelõunal.“ Samas nimetab Vangimajade Talituse direktor neid 1940. aasta juunis vabastatute nimekirjas.

Vanglaõu koos jalutusaedikutega (keskel). Üldvaade läänest. 1940. aastate teine pool või 1950. aastate algus. RA ERAF 17SM.1.9.105a, 13

poliitiliste vastaste vangistamine.¹³ See ei pruukinud olla küll Moskvast Eestisse saadetud võimukandjate plaanides, kuid riigipöördest innustunud kohalike mässajate tegevust ei suudetud kohe sobivasse voolusängi suunata. Tallinnas paiknenud Punaarmee üksuste ülemate ja poliitjuhtide vaikival toetusel alustati kohalike kommunistide Hendrik Alliku, Edgar Petree, August Mäemati ja Alfred Seina juhtimisel Tallinna

---

¹³ Riigipöörde käigus kiirkorras Patareisse suletute staatust esialgu ei määratud, vähemalt ei kantud neid isikuid vangla registreerimisraamatutesse (vt vahialuste registerraamat 1940, RA ERA R-296.1.16; Vahialuste registerraamat 1940–1941, RA ERA R-296.1.17). Võimalik, et poliitilised kinnipeetavad ei läinudki vangla nimekirja, vaid loovutati kohe NSV Liidu NKVD-le. Paljude 1940. aasta suvel vangistatute juurdlustoimikute järgi oli nende asjade menetlemise aluseks algusest peale Vene NFSV kriminaalprotsessi koodeks ja kriminaalkoodeks, kuigi NSV Liidu seadused laiendati Eestile alles detsembris. Vt Peeter Kaasik ja Toomas Hiio, „Political repression from June to August 1940,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006), 309–318.

politseiasutuste ülevõtmist ning arreteerimisi. Esmajoones tehti relvi-
tuks poliitilise politsei prefektuuris kohal olnud ametnikud ja paigutati
eesotsas poliitilise politsei komissari Julius Edesaluga keskvanglasse.
Sealgi oli initsiatiiv esialgu kohalike kommunistide käes: 1924. aasta
detsembrimässus osalemise eest 15 aastaks sunnitööle mõistetud Mäe-
mat nimetati keskvangla komissariks ja samade müüride vahelt vabane-
nud Sein üksikkongide korpuse ülemaks.¹⁴

Esialgu püüdsid riigipöörde korraldajad jätta avalikkusele mulje, et
nende tegevus on igati õiguspärane. Hoolimata sellest, et kommunistid
olid poliitilise politsei ja keskvangla üle võtnud, jäi juba 1934. aastast
ametis olnud keskvangla direktor Johannes Kõks vormiliselt edasi ame-
tisse. Pöördepunkt saabus 14.–15. juulil, kui korraldati nn Riigivolikogu
nn valimised. Siis vabastas Johannes Varese marionettvalitsuse kohtumi-
nister Friedrich Niggol direktor Kõksi vormiliselt omal soovil ametist.
Juba kaks päeva hiljem, 17. juulil Kõks arreteeriti ning toodi vahialusena
tagasi tuttavate müüride vahele.¹⁵

17. juulil võis ajalehest lugeda, et keskvangimaja uue direktorina
(tegelikult kohusetäitjana) asus ametisse vana kommunist Artur Jaan-
son.¹⁶ Ilmselt oli tegu sama „seltsimehega“, kes oli avalikkuse ette sattu-
nud 1930. aastal seoses Läti noorkommunistide (oma aja keelepruugis
komsomoltside) katsega korraldada Riias põrandaalune konverents ning
Läti politsei arreteeris Ja[a]nsoni ja tema paarkümmend mõttekaaslast.¹⁷

¹⁴ Hendrik Allik, „Mälestusi 1940. aasta 21. juuni ettevalmistamisest,“ – *Saabus päev: 1940. aasta revolutsioonilistest sündmustest osavõtjad jutustavad*, koostanud M. Teder (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960), 45 jj.

¹⁵ Käskkiri nr 10 Keskvangimajale, 16. juuli 1940, RA ERA R-296.1.1, 124; Kõks Johan, RA ERAF 129SM.1.5154, 46–48; Kõks, Johan, Poliitilistel põhjustel süüdimõistetute operatiiv-
teatmekartoteek, RA ERAF 130SM. Johannes (Johan) Kõks sündis 28. veebruaril 1903 Tartu-
maal Raadi vallas, osales Vabadussõjas, lõpetas Tartu Ülikooli õigusteaduskonna 1933. aastal.
Teenis alates 1928. aastast politseis, oli 1930–1934 ametnik mitmes Eesti vanglas, 1934–1940
Tallinna keskvangimaja direktor. Arreteeriti 17. juulil 1940 ja viidi NSV Liitu, suri 1943. aastal
vangilaagris Komi ANSV-s.

¹⁶ „Keskvangimaja uueks direktoriks Artur Jaanus,“ *Päevaleht*, 17. juuli 1940. Uue direktori
perekonnanimi oli kirjutatud valesi, selle kohta avaldati kaks päeva hiljem öiendus, vt *Päeva-
leht*, 19. juuli 1940; Käskkiri nr 10 Keskvangimajale, 16. juuli 1940, RA ERA R-296.1.1, 124.

¹⁷ „Riias arreteeriti 20 kommunisti. Komsomoltside põrandaalune konverents nurjus,“ *Sakala*,
21. juuni 1930, 1.

Vangide vabastamine riigipöörde ajal ei jäänud ainsaks sellesuunaliseks ettevõtmiseks. Juba uue direktori juhtimise all ja pärast Eesti kuulutamist Nõukogude sotsialistlikuks vabariigiks 1940. aasta juulis hakati kõigis kinnipidamiskohtades kinnipeetavate süüdimõistvaid otsuseid üle vaatama. Kohtuministri korraldusega tuli moodustada kolleegiumid, kuhu kuulusid prokuratuuri esindaja, vangla esindaja, Eesti Kommunistliku Partei esindaja, kelle nimetas partei keskkomitee, ja Eesti Ametiühingute Keskliidu esindaja. Kolleegiumi eesistujaks ja võrdsete häälte puhul otsustavaks liikmeks oli kommunistliku partei esindaja. Kolleegiumid, mida nimetati ka amnestiakomisjonideks, said kohtuministrile esitada ettepanekuid armuandmise korras karistuste kustutamiseks või kergendamiseks ja karistuse tagajärgedest vabastamiseks nende kinnipeetavate puhul, kes seda komisjoni otsuse kohaselt väärised.¹⁸

Keskvanglas alustas kolleegium, mida kompartei esindajana juhtis Kristjan Seaver, tööd 24. juulil. Tutvuti dokumentidega ja kuulati vahialuste suulisi seletusi. Peeti kaheksa istungit, mille käigus arutati üle 400 vangi edasist saatust. Kõigi puhul küll karistust ei muudetud, kuid üldjuhul seda lühendati; 92 vangi vabastati ja nende karistus kustutati.¹⁹ Nimekirjadest paraku ei selgu, mille eest olid vabastatud isikud vangi mõistetud. Võib arvata, et varasemate vangide hulgakauva vabastamise taga polnud ei poliitilised põhjused ega inimesearmastus. Pigem võib selles näha tänuvõlglaste tekitamist, keda sai seejärel enda kasuks tööle võtta. Samuti pidi olema üheks põhjuseks vanglas valitsev ruumpuudus, sest Nõukogude okupatsiooni algusega vallandus arreteerimiste laine.

Andmed aastatel 1940–1941 vangistatute kohta on säilinud lünklikult. Eesti Represseeritute Registri Büroo on tänaseks kindlaks teinud ja avaldanud üle 9850 sel ajal poliitilistel põhjustel arreteeritu nime, kellest enamik oli pikemat või lühemat aega suletud ka Patarei müüride vahele.²⁰ Poliitilistel põhjustel kinnipeetavaile lisandusid kriminaalsüüdistusega

---

¹⁸ Kohtuministri korraldus, 23. juuli 1940, RA ERA R-296.1.5.

¹⁹ Keskvangimaja juurde määratud kolleegiumi protokollid, 24.–30. juuli 1940, RA ERA R-296.1.6. Toimikus on 12 nimekirja kokku 416 nimega.

²⁰ Saueauk ja Maripuu, „Patarei“ vangla,“ 299. Patarei vahialuste nimekirjades 14. juuni 1941. aasta küüditamise ajal arreteerituid ei ole.

tegelased. Keskvangla kinnipeetavate isikutoimikud aastate 1940–1941 kohta on säilinud osaliselt. Poliitiliste repressioonide ohvrite toimikuid on ainult 73, põhiosa säilinud 1277 toimikust on kriminaalkuritegude eest süüdi mõistetud inimeste kohta, kellest üle 300 olid vangistuses olnud juba enne riigipööret.²¹ See räägib vastu Saksa okupatsiooni ajal ajakirjanduses ilmunud teadetele selle kohta, et nõukogude võim vabastas oma poliitiliste repressioonide ohvrite paigutamiseks kõik Eesti Vabariigi ajast karistust kandnud kriminaalkurjategijad hoolimata nende karistusaja pikkusest.²²

Eesti annekteerimisega NSV Liidu koosseisu ühena 16 liiduvabariigist 1940. aasta augusti alguses lõppes okupatsioonivõimude maskeraad, millega etendati Eesti kui iseseisva riigi edasikestmist. Eesti kuulutamise NSV Liidu liiduvabariigiks hakati riigiasutusi ümber korraldama vastavalt Nõukogude Liidu riigiaparaadi ülesehitusele. Siinsed kinnipidamiskohad, mis olid seni olnud kohtuministeeriumi alluvuses, pidid edaspidi kuuluma NSV Liidu siseasjade ametkonna võimkonda.

13. augustil 1940 andis vabariigi presidendi ülesandeid täitev mario-nettvalitsuse juht Johannes Vares-Barbarus välja dekreedid „Valitsemise korraldamise seaduse muutmise seadus“, mis fikseeris siseministeeriumi uued ülesanded. See oli esimene suurem valitsusasutuste ümberkorraldus nõukoguliku repressiivsüsteemi juurutamise poole. 14. augustist 1940 jõustus kohtu- ja siseministeeriumi ühismäärus, mille kohaselt vangimajade talitus viidi kohtuministeeriumi võimkonnast siseministeeriumi valitsemisalasse. Formaalselt algas üleminek nõukogude valitsusasutuste struktuurile Eesti NSV konstitutsiooni kehtestamisega 25. augustil. Sellega moodustati siseasjade valdkonna valitsusasutusena Eesti NSV siseasjade rahvakomissariaat (edaspidi NKVD), mis alustas oma tööd 31. augustil 1940, kui senine siseminister Maksim Unt andis asjaajamise üle vastsele Eesti NSV siseasjade rahvakomissarile Boris Kummile.²³

---

²¹ Üldvangimaja nr 1, Vangide isiklikud toimikud, RA ERA R-296, sari 5.

²² „Vahialusena NKVD vanglas Tallinnas,“ *Järva Teataja*, 16. september 1943.

²³ *Sõja ja rahu vahel*, II kd, *Esimene punane aasta, okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni*, peatoim. Enn Tarvel, kõite toim. Meelis Maripuu (Tallinn: S-Keskus, 2010), 378–379.

NSV Liidu siseasjade rahvakomissariaat, üldtuntud venekeelse lühendi NKVD järgi,²⁴ oli alates 1934. aastast järk-järgult üles ehitatud suur masinavärk, mis kontrollis kõike alates tuletõrjest ja suurest osast taristust kuni vanglate, NKVD oma sõjaväeüksuste (nn siseväed), tsensuuri, vastuluure ja välisluureni. Ehkki NKVD ministeeriumid (siseasjade rahvakomissariaadid) olid ka liiduvabariikides, oli NKVD vertikaalse käsuliiniga asutus, mille kõik tähtsamad ja ka paljud vähemtähtsad korraldused lähtusid otse Moskva keskasutusest. Muu hulgas kontrollis NKVD kogu represiiivset tsükli: tegeles jälitustegevuse, arreteerimise ja (eel)uurimisega, sai paralleelselt kohtuasutustega väga paljude paragrahvide alusel uuritavates asjades langetada ka süüdimõistva otsuse kas mõnes NKVD vägede sõjatribunalis või NKVD erinõupidamisel ning lõpuks tagas ka karistuse kandmise mõnes Gulagi (laagrite peavalitsuse) vangilaagris.

Tallinna keskvangla koos teiste Eesti kinnipidamiskohtadega allutati Eesti NSV NKVD vanglate osakonnale ja paranduslike tööde laagrite osakonnale. Vanglate võrk (keskvangla Tallinnas ja vanglad kõigis maakonnakeskustes, v.a Petseris ning Narvas) nõukogude võimu perioodil eriti ei muutunud. Küll hakati vanglate nimetamisel kasutama numbreid. Rahva hulgas Patareina tuntud keskvangimaja sai nüüd ametliku nime Eesti NSV NKVD Türm²⁵ nr 1 (eesti keeles kasutati ametlikult nimetust „üldvangimaja“, kuid NKVD töökeel oli vene keel). Harku vangla nimetati ümber paranduslike tööde kolooniaks nr 1. Teised vanglad olid vastavalt nr 2 – Tallinna vangla (Lasnamäe vangla), nr 3 – Tartu, nr 4 – Paide, nr 5 – Rakvere, nr 6 – Pärnu, nr 7 – Viljandi, nr 8 – Kuressaare, nr 9 – Valga, nr 10 – Võru, nr 11 – Narva ja nr 12 – Haapsalu vangla). Lisaks seati vastavalt vajadusele sisse väiksemaid kinnipidamispunkte – julgeolekul, piirivalvel, sõjaväel, miilitsal jt olid oma eeluurimiskambrid (KPZ, *камера предварительного заключения*), kartserid jne. Kurikuulsaimaks neist sai sisevangla Eesti NSV NKVD peahoone keldris Tallinnas Pagari tänaval, kus elamistingimused olid eriti ebainimlikud ja kus toimusid ülekuulamised ning viidi täide ka osa mahalaskmisotsuseid.²⁶

²⁴ Vene k *Народный комиссариат внутренних дел СССР (НКВД)*.

²⁵ Venekeelsest sõnast *тюрма* – vangla.

²⁶ Saueaak ja Maripuu, „Patarei“ vangla,“ 298–300.

Vanglate personal asendati uuele korrale lojaalsete isikutega, keda asusid juhtima juba NSV Liidust toodud spetsialistid – riikliku julgeoleku ohvitserid. Enamasti täitis asutuse vormiliselt kõrgeimat ametikohta küll Eestist pärit usaldusväärne isik, kuid tema asetäitjaks oli määratud kogenud NKVD ohvitser, kes asutust sisuliselt juhtis. Siseminister Maksim Unt määras alates 16. augustist keskvangla uueks direktoriks Viktor Feigini; senine kohusetäitja Jaanson jäi esialgu üheks abidirektoriks ja hiljem taandati vangla tuletõrjeülemaks.²⁷ Feigin oli okupatsioonivõimu silmis usaldusväärne. Ta oli küll üles kasvanud Eestis, kuid oli üks neist eestlastest, kes Kominterni agentide värvatuna võitles kaks aastat vabatahtlikuna Hispaanias internatsionaalses brigaadis ja astus seal ka kommunistliku partei liikmeks. Nõukogude okupatsiooni esimestel nädalatel oli ta juba jõudnud olla Toompea lossi komandant ja NKVD kohaliku käepikenduse, juba 1940. aasta juunis moodustatud Rahva Omakaitse ülema Karl Hanssoni, samuti Hispaania kodusõja veterani, abi. Feigin püsis keskvangla direktori ametikohal ainult 1940. aasta detsembrini, kui ta vallandati.²⁸ Selle väidetavaks põhjuseks või vähemalt ajendiks olevat olnud vangide põgenemine.²⁹ Olgu lisatud, et Feigini direktoriks määratud siseminister Unt ise arreteeriti 22. mail 1941 ja saadeti vangina Patareisse. Juba 9. juunil saadeti ta edasi Moskvasse, kus ta mõisteti surma ja hukati 30. juulil 1941.³⁰ Samal ajal lõppes ka Feigini elutee: ta saadeti 1941. aastal pärast sõja algust NSV Liidu ja Soome vahel diversandina Soome, kus ta tabati ja hukati vähem kui kaks nädalat enne Unti.³¹

---

²⁷ Siseministri käskkiri nr 143, 16. august 1940; siseministri käskkiri nr 155, 22. august 1940, RA ERA 14.2.1248, 61 ja 76.

²⁸ Копии приказов (секретные) НКВД ЭССР 1940 г. по личному составу высланные в Отдел кадров (ОК) (Копии приказов (секретные) НКВД ЭССР 1940 г. по личному составу высланные в Отдел кадров (ОК), RA ERAF 17SM.16.1.

²⁹ 25. novembril 1940 põgenesid Patareist Juhan Tammeorg ja August Pisson. Pisson oli varem korduvalt karistatud ja ka põgenemiskatseid teinud kriminaalkurjategija. RA ERA R-296.1.11.

³⁰ Unt, Maksim, Poliitilistel põhjustel süüdimõistetute operatiiv-teatmekartoteek, RA ERAF 130SM. Unt arreteeriti ja mõisteti surma Vene kodusõja ajal punaste poolel ametiisikuna toime pandud riisumise eest.

³¹ Vt Juha Pohjonen, „Eestist saadetud Nõukogude langevarjurid Soomes suvel 1941,“ *1941. aasta Eestis*, Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 6/2006 (2007), 89–90.

Feigini asemel sai direktori ajutiseks kohusetäitjaks leitnant Vassili Jurjev, kuni jaanuaris 1941 asus direktori ametisse NSV Liidust saabunud riikliku julgeoleku seersant Aleksei Selitrennikov, kes teenis NKVD aparatis Eestis ka pärast sõda.³²

NKVD Eesti osakonna keskaparaat ja riikliku julgeoleku osakonna uurimisüksus, mis tegeles poliitilistel põhjustel kinnipeetavatega, asusid Tallinnas. Sisevangla nende Pagari tänava residentsi keldrites ei mahutanud kaugeltki kõiki kinnipeetavaid ja nii sai läheduses paiknevast Patarei vanglast kinnipidamiskoht, kust käisid enne surma või Gulagi saatmist läbi nii kõik Eesti Vabariigi riigitegelased, sõjaväelased, politseiametnikud ja majandustegelased kui ka kõik teised, kes olid oma tegevuse tõttu Eesti Vabariigis või poliitiliste tõekspidamiste pärast repressioonide ohvriks langenud.

Kinnipeetavaid kuulati üle nii Pagari tänavas kui ka Patareis. NKVD vägede sõjatribunalis surma mõistetud isikud viidi üldjuhul Eesti NSV NKVD rahvakomissari või tema asetäitja korraldusel kolmest või enamast vangist koosnevate rühmadena Patareist sisevanglasse Pagari tänavale,³³ kus neid võtsid vastu sisevangla ülem ja komandant valvemeeskonnaga. Vangid lasti maha sisevangla õuel või keldris. Mahalaskmiskomandot juhtisid riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi (NKGB; NKVD riikliku julgeoleku haru, mis eraldati 1941. aasta veebruaris ja märtsis siseasjade rahvakomissariaadist eraldi rahvakomissariaadiks) sisevangla komandant Arnold Brenner, samuti Hispaania internatsionaalsete brigadide veteran, ja 3. osakonna ülem Sergei Kingissepp, Eesti kommunistide endise juhi Viktor Kingissepa poeg, kes oli Eestisse tulnud NSV Liidust.³⁴ Paljude vangide puhul on õnnestunud nende saatus välja selgitada, kuigi enamasti pole ohvrite hauad teada. Mitte alati ei tea me aga niigi palju. Tuntuim näide on 1940. aasta detsembris arreteeritud üks silmapaist-

---

³² Üldvangimaja nr 1 ülema käskkirjad valveteenistusse toimkonna määramise küsimusis, RA ERA R-296.1.2, pagineerimata.

³³ Eesti Vabariigi ajal hukati surmamõistetud Patareis, kus selleks oli kohandatud eraldi ruum. Hukatavad poodi, hukkamiskambri põrandas oli eriseadeldisega avatav luuk, millele hukatav seisis. Hukkamiseks olevat kasutatud ka mürki, mille surmamõistetud pidi ise ära jooma. *Võimas ja süinge Patarei*, 21.

³⁴ *Sõja ja rahu vahel*, II, 442, 443.

vamaid Eesti poliitikuid Jaan Tõnisson, kelle dokumenteeritud jäljed lõpevad 4. juulil 1941 Patarei vanglas. Tema nimi on maha kriipsutatud NSV Liitu saadetavate vangide ešeloninimekirjast. Märkus ühel NKVD kartoteegikaardil lubab üsna kindlalt väita, et Tõnisson hukati Tallinnas 1941. aasta juuni alguses koos mitme teise tuntud Eesti riigimehe ja sõjaväelasega.³⁵

Nõukogude võimu perioodil said vabadesse jäänute jaoks Patarei ja Pagari vanglast kohad, kust algas nende omaste kadumine teadmatusse. Seetõttu on vanglate siseelu kohta esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal väga vähe teavet.³⁶

NSV Liidu ja Saksamaa vahelise sõja puhkemise järel hakkas 1941. aasta juunis ja juulis arreteeritute hulk kiiresti kasvama ning vanglad olid täis. Juba kevadel vähehaaval alanud süüdimõistetute transportimine NSV Liitu muutus sedavõrd, kui võrd lähemale nihkus rinne, vangide suureks evakueerimiseks ja kohati ka kinnipeetavate valimatuks hukkamiseks.³⁷ Sõja alguseks oli Patareis 1651 kinnipeetavat, kellest kaks kolmandikku (1078) olid eeluurimisalused. Neist omakorda üle poole (621) olid kinnipeetavad riikliku julgeoleku organite järgi, mis tähendab, et tegu oli eelkõige poliitilisel põhjusel vangistatutega.³⁸ Aruandeperioodi (10.–20. juuni 1941) sisse jäi ka 14. juuni massiküüditamine, kuid selle käigus vangistatud mehed, naised ja lapsed Patareisse ei jõudnud, vaid suunati raudtee-ešelonidega

³⁵ Ešeloni nimekiri eeluurimisalustest, kes saadeti Tallinna Keskvanglast NKVD vangilaagrisse (4. juuli 1941), RA ERAF 12B5M.1.357.

³⁶ NKVD Pagari tänava sisevangla oludest ilmus Saksa okupatsiooni ajal ajakirjanduses mitmeosaline usutlus endise Loomakaitse Liidu esimehe ja 1941. aastal Saksa usaldusvalitsuse raamatupidajana tegutsenud Erik Kattemaaga. Kattemaa oli surma mõistetud, kuid ta vabastati ja anti üle Saksa võimudele koos vangidega, kes olid juba varem esitanud taotluse NSV Liidu ja Saksamaa vahelise lepingu alusel Saksamaale ümberasumiseks. Vt „Vahialusena NKVD vanglas Tallinnas. Endise Loomakaitse Liidu esimehe E. Kattemaa okastee läbi NKVD piinakeldrite,“ *Järva Teataja*, 16. september 1943, 2, 18. september 1943, 4, 21. september 1943, 4, 23. september 1943, 2.

³⁷ Pärast sõja puhkemist läbi viidud repressioone ja vangide evakueerimist on detailsemalt käsitlenud Peeter Kaasik. Vt Peeter Kaasik, „Nõukogude Liidu poliitilistest repressioonidest Eesti kodanike vastu pärast N. Liidu – Saksamaa sõja puhkemist 22. juunil 1941,“ *Akadeemia* 5 (2006): 947–991.

³⁸ Kümne päeva aruanne vahialuste arvu ja liigi kohta, 10.06.–20.06.1941. RA ERA R-296.1.7, pagineerimata.

Viktor Feigin
Rahva Omakaitse
vormis 1940. aasta suvel.
Vanglaülem 1940. aasta
augustist detsembrini.
RA ERAF 2.1.9467, 1

kohe Venemaale. Aruandeperioodil on kinnipeetavate üldarv küll 48 võrra suurenenud, kuid kelle varal, pole teada.

Eestis on säilinud 31 kinnipeetavate nimekirja kokku 2831 nimega, kes kuulusid Patareist Venemaale evakueerimisele. 214 nime on nimekirjades läbi kriipsutatud ja on teada, et vähemalt 27 inimest nendest lasti Eestis maha; kuid Eesti Represseeritute Registri Büroo andmetel evakueeriti vähemalt 35 siiski koos teiste vangidega Venemaale. Ülejäänud 152 isiku saatus on teadmata, nagu näiteks eespool mainitud Jaan Tõnisson. Segadust lisab seegi, et 116 inimest on mitmes nimekirjas.³⁹

Kui vange evakueerida ei jõutud, tuli vastavalt korraldusele otsus nende edasise saatuse kohta langetada kohapeal. Mitmes vanglas otsustati vangid hukata: Tartu vanglas mõrvati NKVD kohaliku ülema käsul 8. juulil 193 inimest; samal päeval hukati Viljandis 11 vangi; lisaks Kuresaares, Valgas, Võrus, NKVD arestimajas Petseris, Jõhvis ja Lihulas ning

---

³⁹ Ešelonide nimekirjad, RA ERA R-296.1.7.

võimalik, et ka mujal. Vastupidise näitena vabastati Paide vangla ülema H. Juhvelti käsul 10. juulil 45 vang. Enamik Patareis kinnipeetuid evakueeriti raudtee-ešelonidega NSV Liidu Siberi vangilaagritesse, kuid viimased 150 vang. viidi Tallinnast laevaga ära veel 26. augustil, kui maismaaühendus Nõukogude tagalaga oli juba läbi lõigatud. Venemaale viidud vangidest nägi Eestit uuesti vähem kui 5%.⁴⁰

Patarei Saksa okupatsiooni ajal: 1941–1944

Eesti okupeerimise ajal 1940. aasta juunis oli keskvangla jätkanud katkematut tegevust. Osa kriminaalvange jätkas oma karistuse kandmist ning vangla juhtkonna ja ametnike väljavahetamine toimus samm-sammult. Nõukogude okupatsioonivõim asendus Saksa okupatsioonivõimuga sõjalisel teel ja lühikeseks ajaks vangla tegevus tõenäoliselt katkes. 28. augustiks, kui Saksa väed hõivasid Tallinna, Patareis vange ilmselt ei olnud. Ei ole teateid vabastatud vangidest ega leitud jälgi viimase hetke hukkamistest nagu Tartus või Kuressaares.⁴¹ Ka uus okupatsioonivõim vajas oma võimu kindlustamiseks vanglat ja Patarei kompleks rakendati kohe töösse. Kinnipeetavate vastuvõtmist oli alustatud juba vähemalt 31. augustil, aga võimalik, et varemgi.⁴²

Juba esimestel nädalatel alustasid tööd Saksa okupatsioonivõimude kontrolli all tegutsenud Eesti Omavalitsuse asutused, kelle alluvusse jäi formaalselt enamik tegutsema hakanud üleriigilisi asutusi. Kohalike kohtuasutuste tegevust Saksa okupatsioonivõimud kohe ei taastanud ja kõik kohalikud kinnipidamiskohad määrati koos politseiasutustega siseasjadega tegelenud ametkonna, sisedirektooriumi alluvusse. Selline asjakorraldus sarnanes mõneti Nõukogude-aegse olukorraga, kui vanglad allutati NKVD-le.

---

⁴⁰ Saueauk ja Maripuu, „Patarei“ vangla,“ 298–300.

⁴¹ Hilisematel kuudel leiti peidetud surnukehi ja hukkamiste jälgi küll NKVD sisevangla Pika ja Pagari tänava kvartali keldritest ning mujaltki, kuid need inimesed olid mõrvatud pikema perioodi vältel, mitte vangla tühendamise ajal. Patarei territooriumilt tapetuid ei leitud.

⁴² Lauajuhend, RA ERA R-294.1.166.

Oskar Angeluse juhitud Eesti Omavalitsuse sisedirektooriumi koosseisus hakkas juba 1941. aasta septembris tegutsema vangimajade valitsus. Alates 1. oktoobrist hakkasid Eesti Omavalitsuse kohtudirektooriumi alluvuses tegutsema kriminaalkohtud ja edaspidi mõistsid Eesti kohtud kohut kohalike elanike kriminaal- ja tsiviilasjades. Poliitiliste süüdistuste puhul jäi karistuse määramine poliitilise politsei ja seda kontrolliva Saksa julgeolekupolitsei kompetentsi. Alates 1942. aasta maist kutsuti kõrgema kohaliku kohtuasutusena uuesti ellu Kohtukoda, mille etteotsa asus selle Eesti Vabariigi aegne esimees Jaak Reichmann.⁴³ Kohalike haldusasutuste reformide käigus eraldati 1942. aasta juulis sisedirektooriumi alluvusest vangimajade valitsus ja kodifikatsiooniosakond ning allutati kohtudirektooriumile.⁴⁴ Reformitud kohtudirektooriumi kompetentsi kuulusid nüüd küll kohalikud kriminaal- ja tsiviilasjad ning ka vangimajade valitsus, kuid suurt sisulist muutust see Patarei kui keskvangla jaoks endaga kaasa ei toonud.

Vangimajade valitsus sõltus hoolimata Eesti Omavalitsuse direktooriumide koosseisus olemisest oma töös suurel määral Saksa julgeolekupolitsei ja SD IV osakonnast (gestaapo). Seega oli ka Patarei vangla seotud eelkõige Saksa julgeolekupolitsei ja SD-ga.

Saksa okupatsiooni esimestel kuudel oli poliitiliste süüdistuste tõttu arreteeritute hulk sedavõrd suur, et nende kinnipidamiseks asutati Wehrmachi tagalaüksuste korraldusel lisaks vanglatele ajutised koonduslaagrid. 1941. aasta oktoobris oli Eestis 16 kinnipidamiskohta kokku 9750 kinnipeetavaga. Patareis ettenähtud 1200 kohale oli selleks ajaks mahutatud juba 2600 kinnipeetavat.⁴⁵ Vangide arv oli Patareis okupatsiooni esimestel nädalatel kasvanud tormiliselt. Poliitilisele politseile esitatud andmete kohaselt oli juba 2. septembril, viis päeva pärast Tallinna vallutamist, arvel 583 vahialust ning nende arv jätkas kiiret suurenemist, ületades 5. kuupäevaks 1000 piiri, 9. kuupäevaks

---

⁴³ Rahvakasvatuse Peavalitsus, pressiamet, 4. juuni 1943; Eesti Omavalitsuse kujunemine ja struktuur, RA ERA R-81.1.46, 1–2; „Kohtukojas algasid istungid,“ *Postimees*, 24. september 1942, 4.

⁴⁴ Eesti Omavalitsuse sekretär haridusdirektooriumile, 17. juuli 1942, RA ERA R-81.1.44, 56.

⁴⁵ Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941, U.S. HMMA. L-180, 20, Anlage 5.

vangla mahutavuseks arvestatud 1200 piiri, 19. kuupäevaks juba 2000 piiri ning saavutas selle perioodi suurima täitumuse – 2668 kinnipeetavat – 9. oktoobriks 1941. Kuna tegu on poliitilisele politseile esitatud aruannetega, siis tuleb eeldada, et need arvud ei sisalda kriminaalsüüdistustega kinnipeetuid, kuid viimaste arv pidi olema kindlasti palju väiksem. Edaspidi kinnipeetavate arv vähenes, kuid liikus üsnagi suures ulatuses: 1300 ja 2500 vahel.⁴⁶ Eelseisvate evakueerimistega seoses, kui Patareisse koondati enne laevalepanekut teistest vanglatest ja laagritest toodud vangid, hakkas see uuesti suurenema 1944. aastal, ulatudes augustis umbes 4200 kinnipeetavani. Patarei vangla jäi Saksa julgeolekupolitsei ja SD süsteemi keskseks kinnipidamiskohaks kogu Saksa okupatsiooni vältel.

1942. aasta suvel nimetas julgeolekupolitsei ja SD ülem Eestis Martin Sandberger kolm Eesti kinnipidamiskohta ümber töö- ja kasvatuslaagriteks (sks k *Arbeitserziehungslager* – AEL). Nende hulgas oli ka Patareis paiknenud senine keskvangimaja, millest sai Tallinna töö- ja kasvatuslaager (TKL) nr 1.⁴⁷ Kasutusele võeti küll Saksamaa vangilaagrite eeskirjad, kuid vangide jaoks muutus sellest vähe, peamiselt ainult nimi. Peale Patarei kuulus Saksa okupatsiooni aegsesse vanglasüsteemi veel kolm töö- ja kasvatuslaagrit (Murru ja Tartu ning hiljem lisandunud Jägala), 13 vangimaja maakondades ning alaealiste kinnipidamisasutus Laitses. Nii töö- ja kasvatuslaagrid kui ka vangimajad jäid julgeolekupolitsei ja SD Eesti (B) grupi juhtimise alla ning allusid sedakaudu formaalselt ka Eesti Omavalitsusele. Laagrite juhtimise korraldused aga andis julgeolekupolitsei ja SD Eestis Saksa grupp.⁴⁸ Ei ole selge, kas 13 vangimaja loetelus „Tallinna vangimajana“ esineva kinnipidamiskoha puhul on mõeldud Lasnamäe vanglat või oli Patarei kompleksis ühel ja samal ajal kaks eri vanglat, nagu võiks järeldada mõnest dokumendist.

---

⁴⁶ Poliitilisele politseile – vahialuste arv, RA ERA R-294.1.166.

⁴⁷ Arbeitserziehungslager. KdS an Abt. Leiter A-IV, Gruppenleiter B, Abt. Leiter B-I/II, 23. juuli 1942, RA ERA R-819.2.3, 46.

⁴⁸ KdS Estland. Töö- ja kasvatuslaagrite juhtimisest. 18. september 1943, RA ERA R-64.1.44, 153; Führung der Arbeits- und Erziehungslager. Sipo Estland Abt. B I an den KdS Estland, oktoober 1943, RA ERA R-819.2.3, 101–106.

Näiteks Tartus oli julgeolekupolitseil eraldi nii vangimaja kui ka TKL, mille kohta on säilinud ka asjakohane dokumentatsioon.

Taas vanglana tööle rakendatud Patarei personal koosnes vähemalt esialgu suuresti Eesti Vabariigi aegsetest vanglaametnikest, kes olid Nõukogude okupatsiooni aastal olnud töölt kõrvaldatud. 1941. aasta sügisel olevat avaldatud korraldus, mis kohustas Eesti Vabariigi aegseid politsei- ja vanglaametnikke oma endistele ametikohtadele tagasi pöörduma, ja vastavad kirjalikud kutsed saadeti neile koju.⁴⁹ Ka järgnevatel aastatel lisandunud personali moodustasid eelkõige eestlased.

Esimene vanglaülema kohusetäitja kuni 1942. aasta alguseni oli Kaarel Tarendi. Hiljem teenis ta ülema asetäitjana tootmise alal.⁵⁰ Seejärel oli lühemat aega vanglaülema kohusetäitja Karl-August Vergi, kes oli 1930. aastate teisel poolel olnud Tallinna keskvangla abidirektor.⁵¹ 1942. aasta juunist kuni 1943. aasta augustini oli Tallinna TKL-i komandant August Ilves, kelle järel asus sellele kohale likvideeritud Jägala TKL-i komandant kapten Aleksander Laak. Laak oli Tallinna Patareis asunud TKL-i ülem laagri tegevuse lõpuni.⁵²

Patareis peeti kinni eelkõige Eesti elanikke, keda Saksa politsei- ja kohtuasutused süüdistasid poliitilistel ja rassilistel (eelkõige kohalikud juudid) põhjustel, aga ka teistes süütegudes (sõjamajandust kahjustav tegevus, spekulatsioon jne), ning ka kohalikke kriminaalkurjategijaid. Erandina toodi 1943. aastal Patareisse ajutiselt mõnikümmend Saksa ja Tšehhi juuti, kes olid ainsana ellu jäetud 1942. aasta sügisel Jägala TKL-i toodud rohkem kui 2000 inimesest – ülejäänud olid Kalevi-Liival mõrvatud.⁵³ Peale selle toodi 1944. aasta mais Saksa võimude korraldusel

---

⁴⁹ Vanglaametnik Karl Aua ülekuulamise protokoll, RA ERAF 129SM.1.2799, 86–92.

⁵⁰ Tõendis. Keskvangimaja, 13. jaanuar 1942, RA ERA R-294.1.8, 5; Kaarel Tarendi juurdlustoimik, RA ERAF 129SM.1.2799, 81.

⁵¹ Ringkiri kõikidele vangistusasutistele, 18. veebruar 1942, RA ERA R-294.1.8, 7; Laak, Gerrets jt, RA ERAF 129SM.1.28653, 5. kd, 86.

⁵² Tallinna Keskvangimaja ülema August Ilvese telefonogramm Jupole, 6. juuni 1942, RA ERA R-64.1.70, 30; Komandant August Ilvese käskkiri nr 38 Tallinna Töö- ja Kasvatustselaagritele, 20. august 1943, RA ERA R-294.1.3, 176.

⁵³ Meelis Maripuu, „Annihilation of Czech and German Jews in Estonia in 1942–1943,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of*

Prantsusmaalt Tallinna vanglasse ligikaudu 300 juuti, osa peaasjalikult Leetu suunatud konvoist nr 73. Nendest umbes 40 pääses Eestist eluga ja viidi 1944. aasta hilissuvel Stutthofi koonduslaagrisse.⁵⁴

Patarei kinnipeetavad töötasid peale vangla töökodade nii linnas asuvatel objektidel (näiteks sadamas või sõjapurustuste likvideerimisel linnas) kui ka välilaagrites ja töökomandodes linnast väljas. Vanglamüüride vahelt väljas töötamine pakkus sõjaaegsel kesisel vanglatoidul olevatele inimestele aeg-ajalt võimaluse hankida vastutulelikelt inimestelt pisut toidulisa, ehkki toiduainete nappus valitses ka väljaspool vanglamüüre.

Patareis massilisi hukkamisi ei toimunud. Vanglas oli küll hukkamiskamber, kus hukati poomissurma mõistetud kriminaalvange.⁵⁵ Timukaks olid lisatasu eest mõned vangla valvemeekonna liikmed. Läbi aastakümnete on erinevatel põhjustel ikka ja jälle avalikkuses näiteks toodud nelja kinnipeetava avalikku poomist Patareis 1944. aasta 17. juulil, millest toona teatas ka ajaleht Eesti Sõna. Avalik teavitamine kriminaalkurjategijate ja sõjaaja seaduste vastu eksinute hukkamisest oli tol ajal tavaline.⁵⁶ (Poliitiliste vastaste surmaotsuste täideviimisest või juutide massihukkamistest avalikkust aga ei teavitatud, see oli riigisaladus, *geheime Reichssache*). Eelnimetatud juhtumi puhul oli artikli järgi küll tegu kommunistliku tegevuse eest vangistatud meestega, kuid neid süüdistati tähnilise soetõve (tähnilise tüüfuse) nakkuse tahtlikus levitamises. Laagris tekkinud pahameele tõttu olevat hukkamise täide viinud kinnipeetavate endi seast leitud vabatahtlikud.⁵⁷ Millised olid kõmulise hukkamise tegelikud asjaolud, jääbki ilmselt teadmata. Sõltumata sellest, kuidas oli lugu soetõbe kandvate täide väidetava levitamise läbi kambriuste lukuaukude, võib arvata, et „näidishukkamise“ eesmärgid olid laiemad. Sõjaline olukord

---

Crimes Against Humanity, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006), 705–715.

⁵⁴ Meelis Maripuu, „French Jews at the Tallinn Central Prison in 1944,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006), 717–718.

⁵⁵ Vangla valvur Johannes Viitpoom, ütlused kohtus, 1949, RA ERAF 129SM.27991.51.

⁵⁶ Vt nt „Hukati langevarjurite varjajad,“ *Eesti Sõna*, 19. juuli 1944, 3.

⁵⁷ „Hukati hädaohklikud kurjategijad,“ *Eesti Sõna*, 20. juuli 1944, 2.

Aleksander Laak Eesti sõjaväe vormis Punaarmee eraldusmärkidega, 1940 või 1941. Vanglaülem 1943–1944. RA ERAF 129SM.1.28653, 15. kd, 106

rindel oli järjest raskem ja pinevaks olid muutumas ka eestlaste seni üsna leplikud suhted oma okupantidega. Teadaanne reeglitele mitte allunud isikute hukkamisest oli mõeldud märguandeks märksa laiemale auditoriumile, kui olid Patareis vangis istujad.

Kirjanik Jaan Kross, kes vangistati 1944. aasta kevadel rahvuslikus vastupanuliikumises osalemise eest ja istus kuni septembrini samuti Patarei vanglas, on kõigepealt novellikogumikus „Silmade avamise päev“ (1988) ja siis ka mälestustes kirjutanud, et oli samas kongis meestega, kelle surmaotsuse täideviimisest oli müürilehtedel teavitatud juba siis, kui ta veel vabaduses oli.⁵⁸

Poliitvange ja „rassivaenlasi“ vanglas ja vanglaametnike osalusel ei hukatud. Nende kategooriate surmamõistetud kinnipeetavate kohta

---

⁵⁸ Jaan Kross, *Kallid kaasteelised*, Eesti mälu 1 (Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010), 116–117.

edastas julgeolekupolitsei vanglaülemale nimekirjad, mille alusel nad loovutati politseile hukkamiseks. Enamasti saadeti hukkamisele öösiti, kui liikus vähem rahvast ja hukatavate kokkupuutevõimalus asjasse mittepuutuvate vanglaametnikega oli kõige väiksem.⁵⁹ Poliitvangide ja „rassivaenlaste“ hukkamiste korraldamine oli julgeolekupolitsei ja SD Eesti osakonna pädevuses, surmaotsuse viisid enamasti täide osakonna vahikomando liikmed. Komando likvideeriti 23. septembril 1943.⁶⁰ Kes kuulusid mahalaskmiskomandodesse edaspidi, ei ole teada.

Surmamõistetute hukkamiseks üleandmist korraldanud vanglaametniku Gerhard Isupi sõnul oli julgeolekupolitsei ja SD Eesti osakonna pädevuses Eesti kodanikest ja elanikest surmamõistetute hukkamine. 1943. ja 1944. aastal väiksemate rühmadena mõneks ajaks Patareisse paigutatud Euroopa riikidest toodud juudid anti aga üle sakslasest SS-*Unterscharführer* Witte komandole.⁶¹ Seega võib oletada, et väljastpoolt Eestit toodud juutidega tegeles julgeolekupolitsei ja SD Saksa grupp.

Statistikat Patareist hukkamisele viidud vangide kohta ei ole säilinud, kuid arvestades Saksa okupatsiooni aegsete repressioonide üldist statistikat, võib väita, et massilised hukkamised toimusid ka Patareis 1941. aasta viimase nelja kuu jooksul ja 1942. aasta alguses. Järgmise peaaegu kahe aasta jooksul valitses Patareis suhteline rahu ning kompleksi kasutati sunnitöölaagrina, kus peale süüdimõistetute hoiti ka eeluurimise all olevaid isikuid. Sõja ajal Eestis süüdimõistetud inimesi üldjuhul väljaspool Eestit asunud sunnitöölaagritesse ei saadatud, kuigi teatud vangide puhul nägid eeskirjad seda ette. Näiteks saadeti 1942. aastal Patareist Saksamaale EKP keskkomitee I sekretär Karl Säre, kes oli 1941. aasta sügisel Saksa julgeolekupolitsei kätte langenud. Säre oli 1920. aastatel olnud Nõukogude luurajana Hiinas ja Saksa luureasutused lootsid temalt saada teavet Jaapanis

---

⁵⁹ Valvur-timukas Karl Tagasaar, ülekuulamise protokoll, 2. aprill 1945, RA ERAF 129SM.1.4474, 1. kd, 64; Gerhard Isup, väljavõtte ülekuulamise protokollist, 5. aprill 1945, RA ERAF 129SM.1.28653, 5. kd, 264.

⁶⁰ Vajadus leida uus võimalus eksekuteerimismeeskondade komplekteerimiseks, ei tohiks olla samad ametnikud, kes toimetavad eeluurimisi. Sipo B IV peareferent B IV osakonna juhatajale, 4. oktoober 1943, RA ERA R-64.1.44, 152v–153.

⁶¹ Gerhard Isup, väljavõtte ülekuulamise protokollist. 5. aprill 1945, RA ERAF 129SM.1.28653, 5. kd, 265.

tabatud teise Nõukogude luuraja Richard Sorge kohta. Pärast ülekuulamise lõppu saadeti ta Sachsenhauseni ja sealt edasi Neuengamme koon- duslaagrisse, kus ta suri 14. märtsil 1945.⁶²

Rinde lähenedes valmistuti 1944. aastal vangide Eestist evakueeri- miseks ja neid hakati teistest vanglatest ja laagritest koondama Tallinna Patareisse, mis omandas niiviisi transiitlaagri lisarolli. Esimese laine vange saadeti Patarei kaudu Poola või Saksamaa territooriumil asunud laagritesse raudteed mööda juba 1944. aasta veebruarist maini.⁶³ Kevadel saadeti ära esmajoones venelased ja need, kelle karistusaeg oli pikem kui viis aastat.⁶⁴ Rinde stabiliseerudes evakueerimine peatus ja jätkus sõjalise olukorra halvenedes juulist septembrini, nüüd juba meritsi. 1944. aasta augusti alguseks koondati enamik teiste Eesti TKL-ide kinnipeetavaid Tallinna, kokku umbes 4200 inimest.⁶⁵ Kuna Saksamaa vankuvad rin- ded vajasis uusi sõdureid, said lühema karistusajaga aastatel 1900–1926 sündinud väekõlblikud vangid augustis antud korralduse järgi võimaluse vabatahtlikult sõjaväkke astuda.⁶⁶

1944. aasta veebruarist septembrini saadeti Patareist esmalt Stutthoffi ja sealt vähemal määral edasi teistesse koonduslaagritesse kokku vähemalt 2200 inimest, kellest suur osa olid venelased (nii Eesti venelased kui ka Nõukogude Liidust Eesti territooriumile evakueeritud), aga ka vähemalt 72 lätlast.⁶⁷ Mis asjaoludel sattusid Patareisse 300 kuni 400 läti vangi, pole teada. Enamik neist on ilmselt 7. juulil 1944 saabunud Salaspilsi TKL-ist Patareisse, olnud vahepeal ka Murru laagris ja saadetud tagasi Tallinna. Nende lätlaste saatus, keda 72 evakueeritu hulgas ei ole, pole teada.⁶⁸

---

⁶² Argo Kuusik, Valdur Ohmann, „EKP Keskkomitee I sekretäri Karl Säre saatus selgunud,“ *Tuna* 3 (2014): 85–91.

⁶³ Transportliste, 18.2.1944, RA ERA R-64.1.100, kd 1, 9–11, 30–45.

⁶⁴ Meeta Kaljuvee juurdlustoimik, RA ERAF 129SM.1.4474, 117.

⁶⁵ Öiend kinnipeetavate arvu kohta Tallinna vanglas nr 1, 5.10.1944, RA ERA R-64.1.110, 1.

⁶⁶ Dienstliche Anordnungen Nr. 193, 28.10.1941. F.d.R. Lt. u. Ord. Offz. Der Quartiermeister I.V. Major gez. von Schuekmann, RA ERA R-65.1.26, 2.

⁶⁷ Andmekogu teise maailmasõja ajal 1941–1944 Poolas ja Saksamaal asunud koonduslaagri- tesse saadetud Eesti elanikest Eesti Mälu Instituudis, <http://www.mnemosyne.ee/rahvuskasla- sed-saksa-koonduslaagrites>, 18. jaanuar 2017.

⁶⁸ Tallinna saadetud Murru Töö- ja Kasvatuslaagri vahialuste nimekiri, RA ERA R-64.2.15, 1–8; Vahialuste isiklikud toimikud, RA ERA R-294.1.87.

Pärast sõja lõppu repatrieeriti suurem osa endisi koonduslaagrivange NSV Liitu.

Patareis ja sealt Stutthoffi saadetute seas oli aga ka hoopis teist laadi kinnipeetavaid. Saksa võimud ei jälitanud ja karistanud mitte ainult nõukogudemeelseid, vaid ka Eesti rahvusliku vastupanuliikumise tegelasi. Neist on Patareis veedetud ajast oma mälestustes kirjutanud näiteks kirjanik Jaan Kross.⁶⁹ Krossil õnnestus sõja lõpus Patareist vabaneda, kuid sama hästi ei läinud ta võitluskaaslasel Enn Sarvel ja veel viiel mehel, kes saadeti edasi Stutthoffi. Nõukogude okupatsiooni taastumine ei jätnud vabadusse ei Krossi ega Sarve, mõlemad arreteeriti 1946. aastal ning saadeti nüüd juba NSV Liidu sunnitöölaagrisse.

Saksa okupatsiooni aegse Patarei viimaste päevade kohta ei ole palju teada. 11. septembril, nädalapäevad enne evakueerimist, oli Patareis ametliku aruande järgi kohal veel 1633 kinnipeetavat.⁷⁰ Osa kinnipeetavate hukkamist viimasel hetkel ei saa välistada, kuid tõendeid selle kohta ei ole.⁷¹ Tallinna meritsi evakueerimise käigus kuni 22. septembrini 1944 vange massiliselt ei evakueeritud, kuid endiste vangide sõnul vabastasid vangivalvurid osa neist enne Saksa vägede lahkumist Tallinnast.

Jaan Kross on seda meenutanud nii:

„Aga siis seisime Patarei üksikjaoskonna koridoris ja ootasime oma saatust. Selgus, et mehi oli seal pisut rohkemgi, viis või kuus, aga ülejäänud töönaoliselt võõrad. Seesama, vist kergelt purjus kitsanaoline sonikandja astus meie etteotsa ja käsutas meid endale järgnema. Aga tegi seda iga-tahes p o o l e l h ä ä l e l. Ta viis meid läbi paari trellitatud vahevärava, kusjuures väravate või vaheuste valvurid tema märguande peale tõrkumata avasid. Mäletan, et märkisin Arminile, kes kõndis mu kõrval: „Ahah – sealt kõndisime igatahes mööda –“ ja pidasin silmas kambrit, kus juttude järgi oli kombeks surmaotsuseid täide viia. Edasi jõudsime mingeisse nn. majandushooviga külgnevaise ruumidesse, mis olid

⁶⁹ Kross, *Kallid kaasteelised*.

⁷⁰ Õiend kinnipeetavate arvu kohta Tallinna vanglas nr 1, 5. oktoober 1944, RA ERA R-64.1.110, 1.

⁷¹ Töönaoliselt hukati osa Patareis olnud Prantsuse juute 1944. aasta septembri alguses Metsakalmistul.

peaaegu valgustamata. Nii et komistasin siin istuvate inimeste jalgadele. Keegi pomises, et nemad olid äsja Jõhvist päralt joudnud. Siis nägime tüki imeilusat tähelist sügistaevast ja väljusime viimasest väravast ning olime korraga vanglamüüri taga. Ja vaatasime muidugi täispõnevil ringi: et kus on veoautod? (Vahepeal oli tekkinud kuulmus, et meid ollakse toimetamas Paldiskisse ja sealtkaudu Saksamaale.) Tähendab, kus on veoautod? Ja möödapääsmatult välisandarmid tõllakil rinnakilpidega? Ja koerad? – Ei ühtesid ega teisi ega kolmandaid! Selle asemel ilmus pimedusest meie saatja. Ta justkui oleks žestiga käsutanud meid enese ümber. Igatahes ütles ta, enne kui me jõudsime laiali joosta: „Noh, poisid, nüüd – igauks omale poole! See pask on seekord möödas!“ Ja meie pistime jooksu.⁷²

Tõenäoliselt saadeti enamik Saksa okupatsiooni lõpupäevil Patareis olnud vange viimasel hetkel jalgsi Tallinnast Paldiski poole, et nad sealt meritsi edasi transportida. Selles konvois olnud Albert Koppeli hinnangul oli neid 700–800 meest ja nad jõudsid valvurite saatel 20. või 21. septembri õhtuks Klooga laagrisse. Juutide massimõrv oli juba toime pandud ja sakslased olid laagrist lahkunud. Kadusid ka Patarei vange konvoeerinud sakslased, nii et järgmisel hommikul pudenenes vangide seltskond nelja tuule poole laiali.⁷³

Punaarmee vallutas Tallinna 22. septembril 1944.

NKVD käivitas Patarei vangla uuesti

Nagu 1941. aasta augustis, oli ka 1944. aasta septembris Patarei vangla töös vahepaus, mis jäi küll üürikeseks. Koos Punaarmee ja NKVD naasmisega võeti sõjatules säilinud vanglad kiiresti uuesti kasutusse, säilitades neile 1940. aastal antud nimetused. Naasnud olid ka mõned julgeolekuohvitserid, kes olid korraldanud vanglate tegevust 1940.–1941. aastal. (Päris palju 1940.–1941. aastal Eestis olnud julgeolekumehi hukkus

---

⁷² Kross, *Kallid kaasteelised*, 126–127.

⁷³ Albert Koppel, „Minu elu lugu“, Saaremaa muuseum, SM 10370:44.

Soome lahel Tallinna evakueerimise ajal 1941. aasta augustis.) Lahingute ülerullumisele järgnes kiire repressioonilaine, mis pidi maa puhastama „nõukogudevastasest elemendist“ ja aitama kaasa vallutatud alade sovetiseerimisele. See kõik oli üsna sarnane sellega, mis oli toimunud 1941. aasta hilissuvel ja sügisel pärast seda, kui sakslased olid Eesti vallutanud.

Sõjas terveks jäänud vanglad täitusid kinnipeetud inimestega kiiresti. 20. oktoobriks oli kolmes vanglas (nr 1 Patarei, nr 3 Tartu ja nr 10 Võru) vahi all kokku 427 inimest. 1945. aasta alguseks oli arreteeritute arv Eesti vanglates kasvanud juba 4218-ni, sh Patareis 2378 (vangla oli siis ette nähtud 1200 kinnipeetavale). 1945. aasta 10. märtsiks oli ainuüksi Patareis 3620 vahistatut, kõigis vanglates kokku aga 6730 vangi, mis oli üks suuremaid vangide arve Patarei ajaloos.⁷⁴ Enamiku kinnipeetavatest moodustasid siis eeluurimisalused, kes ootasid oma kohtuotsust. Kolmekordsest ületäitumusest hoolimata „unustati“ mõni vang sinna mitmeks kuuks. Ruumikitsikuse tõttu hakati süüdimõistetuid peagi transportima NSV Liidu sisepiirkondade sunnitöölaagritesse. Suurema osa süüdimõistetuid moodustasid sõjajärgsel perioodil poliitilistel põhjustel vangistatud inimesed. 1946. aastal hakkas uute arreteerimiste arv vähenema, nagu kogu NSV Liidus. Stalini surma ajaks 1953. aasta märtsis oli Eestis kaheksa vanglat kokku 3280 kohaga. Täidetud oli neist 1646.⁷⁵

Patarei kompleks jäi Eesti NSV siseministeeriumi valitsemisala keskvanglaks ka pärast II maailmasõda ja seda kasutati eelkõige eeluurimisvanglana. Ülekuulamisteks, millega tihti kaasnes ka vägivald, viidi vahi aluseid riikliku julgeoleku ministeeriumi sisevanglasse Pagari tänaval nn musta rongaga. Nii nimetati furgoonautot, mille küljele oli eksitamiseks maalitud kiri „Leib“. Pagari tänava sisevangla oli seal rakendatud vägivalla ja talumatute elamistingimuste tõttu veel halvema kuulsusega paik kui Patarei. Aastate jooksul oli Patareil hulk erinevaid ametlikke nimesusi, viimati „Eeluurimise isolaator nr 1“. Patareid kasutati vanglana veel ka taastatud Eesti Vabariigis justiitsministeeriumi valitsemisalas kuni 2002. aasta detsembrini.

---

⁷⁴ Saueaak ja Maripuu, „Patarei“ vangla,“ 303–304.

⁷⁵ *Ibid.*

Kokkuvõtteks

Ligi sada aastat on möödunud ajast, kui Patarei võeti kasutusele vangla-kompleksina. Selle aja jooksul on valitsemiskord väljaspool vanglamüüre vahetunud neli korda, lisaks riigipöördekatset 1924. ja 1935. aastal. Ainult Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamisega 1991. aastal ei kaasnenud poliitilist ja/või sõjalist vägivalda. Kõigil ülejäänud puhkudel oli just Patarei see keskkoht, kuhu suleti kümned, sajad ja tuhandedki kaotajaks jäänud leeri liikmed. Kompleksi praegune nukker ja lagunev seisund on nende mälestuse austamise ja meie mälestamiskultuuri äraspidine väljendus.

Okupatsiooniaastatel 1940–1991 kujunes Patareist võõrvõimu ja tuhandete süütute inimeste kannatuste sümbol. Ühelt poolt saatuse iroonia ja teisalt Patarei vangla keerdkäigulise ajaloo ilmekad näited ühtedena paljudest on Jüri Jaaksoni,⁷⁶ Jaak Reichmanni⁷⁷ ja Maksim Undi saatus. Jaakson oli kohtuminister, kelle ametis olles sai Patareist vangla, ning tema elu vabaduses lõppes 1941. aasta juuniküüditamisega. Küüditamise ajal kinnivõetuna läks tema teekond küll ilma vahepeatuseta Patareis otse Venemaale ning lõppes kusagil Nõukogude vanglas, kus ta surma mõisteti ja hukati. Reichmann oli kaks aastakümnet kohtunik ja Kohtukoja esimees, oli õiguse eest seistes ja karistusi määrates saatnud Patarei müüride vahele hulga inimesi ning lõpetas oma elupäevad NKVD vangina sellesama Patarei seinte vahel. Need kaks meest sattusid Patareisse võõrvõimu sunnil, Maksim Unt aga langes omade ohvriks. Ta oli aktiivselt osalenud Patarei NKVD vanglaks kujundamisel, kuid see ei lunastanud tema väidetavaid patte sama režiimi ees.

---

⁷⁶ Jüri Jaakson (1870–1942), eesti poliitik, riigivanem ja Riiginõukogu liige. Oli 1919–1920 kolme järjestikuse valitsuse kohtuminister, 1920–1932 Riigikogu liige, 1926–1940 Eesti Panga president. 1938–1940 Riiginõukogu liige. Vangistati 14. juunil 1941, viidi NSV Liitu, mõisteti surma ja hukati 20. aprillil 1942.

⁷⁷ Jaak Reichmann (1874–1945), eesti kohtunik ja poliitik. Oli Eesti Vabariigi esimene kohtunik, kes määrati ametisse 13. novembril 1918, vabastati ametist 13. augustil 1940 pärast Eesti okupeerimist. Oli kogu selle aja Kohtukoja esimees, välja arvatud 25. jaanuarist 1921 – 20. jaanuarini 1923, kui oli kohtuminister. Saksa okupatsiooni oli taas Kohtukoja esimees. Ta vangistati 24. jaanuaril 1945 ja suri Patarei vanglas 1. mail 1945.

Hulk vabadussõjalasi, kes 1938. aastal amnestia korras vabastati, sattus 1940. aastate esimesel poolel uuesti Patarei vanglasse, seekord NKVD või NKGB vangidena. Näiteks kahe Vabadusristi (I/2, II/3) kavaler kolonel Eduard-Alfred Kubbo (1887–1941) vangistati 6. novembril 1940 ja lasti järgmise aasta 10. juunil Tallinnas maha. Samuti amnestiaga vabastatud kapten Paul Laamann (1892–1945), Vabadusristi kavaler (I/3), läks 1941. aastal järelümberasujana Saksamaale, oli seal järelümberasujatest formeeritud politseipataljoni Ostland kompaniiülem, pöördus aga siis Eestisse tagasi ja oli 1944. aasta hilissuvel kontradmiraal Johan Pitka formeeritud löögiüksuse staabiülem. Laamann arreteeriti 1944. aasta 22. oktoobril ja lasti 25. jaanuaril 1946 Tallinnas maha. Saatuse irooniana oli üks tema ülekuulajaid Eesti kommunist, Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissar Boris Kumm, kellega koos nad 1938. aastal amnestiaga vabastati.⁷⁸

Esmalt sai Patarei vangla sümboli tähenduse Eesti kommunistide silmis, kellest enamik oli riigivastase tegevuse tõttu Eesti Vabariigis pikemaks või lühemaks ajaks sealsetesse kongidesse suletud. 1940. aasta juunis, pärast Eesti okupeerimist, vabastati sealt veel vangistuses olnud kohalikud kommunistid ja hiljem „rahvarevolutsioonina“ ülistatud sündmuste kujutamisel sai Patareist üks Eesti Vabariigi kurjuse sümboleid. Sellisena kajastus see läbi kogu sovetiperioodi avaldatud vanade kommunistide mälestustes. Kommunistidest poliitvangide elu on kujutatud ka Mart Raua näidendis „Mõök väravas“, mis ilmus esimese algupärase „Eesti NSV näidendina“ trükist 1941. aasta alguses. Näidend viidi lootsrikkalt kohe ka lavalaudadele, kuid ei pärvinud oma asjatundmatuse ja

---

⁷⁸ Meelis Maripuu ja Argo Kuusik, „Political Arrests and Court Cases from August 1940 to September 1941. Appendix 2. Individuals, sentenced to death and executed in Estonia in 1940–1941 by different war tribunals,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006), 340; Toomas Hiio, „Löögiüksuse „Admiral Pitka“ formeerimine ja tegevus,“ – *Löögiüksus „Admiral Pitka“*, 22. septembril 2006 peetud ajalookonverentsi „Tallinna kaitsjad 22. septembril 1944“ ettekanded, Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi toimetised 4 (Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2008), 55–57, 59–61, 74 jj.

küündimatuse tõttu isegi endiste poliitvangide, peategelaste prototüüpide heakskiitu, rääkimata teatripublikust laiemalt.⁷⁹

Aastail 1940–1941 tegutses Patareis NKVD vangla, kust käisid enne hukkamist või NSV Liitu saatmist läbi tuhanded kommunistliku režiimi ohvrid. Pärast Eesti langemist Saksa okupatsiooni alla 1941. aasta septembris kasutas seda paika kolme aasta kestel oma kinnipidamiskohana Saksa julgeolekupolitsei ja SD. Tuhanded inimesed, natsionaalsotsialistliku režiimi poliitilised ja rassilised vaenlased suleti nende müüride vahele oma saatust ootama või karistust kandma. Peale kohalike elanike oli nende hulgas juute Prantsusmaalt, Tšehhist ja Saksamaalt ning venelasi ja teisi okupeeritud NSV Liidu territooriumilt. Oli õnnelikke, kelle vangistus ei kestnud kaua, oli neid, kes suunati edasi teistesse kinnipidamiskohtadesse, kuid paljudele jäi see ka viimaseks peatuspaigaks enne hukkamist. 1944. aasta septembris langes Eesti uuesti NSV Liidu võimu alla ja kohe naasid juba tuttavat vanglat juhtima NKVD-lased. Järjekordne võimuvahetus lukustas kongidesse taas tuhandeid, keda süüdistati nõukogude korra vastu tegutsemises ja/või Saksa võimude abistamises.

Patarei on jäänud ühiseks, kuid hooletusse jäetud mälestuspaigaks erinevatele, ka omavahel vaenutsenud osapooltele, kes otsekui ajaloo rollimängudes on vaheldumisi olnud nii sees- kui ka väljaspool lukustatud uksi.

Bibliograafia

Arhiivid

Ameerika Ühendriikide Holokausti Memoriaalmuuseumi Arhiiv (USHMMA)
L-180   Report by Stahlecker on the activities of Einsatzgruppe A
   until October 15, 1941

---

⁷⁹ Mart Raud, *Möök väravas* (Tartu: Ilukirjandus ja Kunst, 1941); „Võitluste raskuses relvaks peab olema raamat ...“ Mart Raud 60-aastane,“ *Sirp ja Vasar*, 13. september 1963; *Eesti rahva kannatuste aasta*, II kd, Eesti Omavalitsuse väljaanne (Tallinn: Eesti Kirjastus, 1943), 305.

Eesti Rahvusarhiiv

RA ERA 1	Politseialitus
RA ERA 14	Siseministeerium
RA ERA R-64	Eesti Julgeolekupolitsei
RA ERA R-65	Kindralkomissar Tallinnas
RA ERA R-81	Haridusdirektoorium
RA ERA R-294	Tallinna Töö- ja Kasvatustalaager
RA ERA R-296	Üldvangimaja nr 1
RA ERA R-819	Eesti Julgeolekupolitsei ja SD Komandör Eestis
RA ERAF 12BSM	Surmamõistetute isikutoimikute kolleksioon
RA ERAF 17SM	ENSV Siseministeerium
RA ERAF 129SM	ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kolleksioon
RA ERAF 130SM	ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kolleksioon

Käsikirjad

Koppel, Albert. „Minu elu lugu“. (Käsikiri, Saaremaa Muuseum, SM 10370:44)

Õigusaktid

Amnestiaseadus, Riigi Teataja 1934, 46, 426 (6. mai 1934)

Perioodika

Eesti Sõna, Tallinn, 1944

Järva Teataja, Paide, 1943

Postimees, Tartu, 1942

Päevaleht, Tallinn, 1940

Sakala, Viljandi, 1930

Sirp ja Vasar, Tallinn, 1963

Uus Eesti, Tallinn, 1938, 1939

Kirjandus

Allik, Hendrik. „Mälestusi 1940. aasta 21. juuni ettevalmistamisest,“ – *Saabus päev: 1940. aasta revolutsioonilistest sündmustest osavõtjad jutustavad*, koostanud M. Teder. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.

- Eesti rahva kannatuste aasta*. II kd. Eesti Omavalitsuse väljaanne. Tallinn: Eesti Kirjastus, 1943.
- Hiio, Toomas. „Löögiüksuse „Admiral Pitka“ formeerimine ja tegevus,“ – *Löögiüksus „Admiral Pitka“*, 22. septembril 2006 peetud ajalookonverentsi „Tallinna kaitsjad 22. septembril 1944“ ettekanded, Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi toimetised 4, 54–95. Viimisi: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2008.
- Kaasik, Peeter ja Hiio, Toomas. „Political repression from June to August 1940,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 309–318. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006.
- Kaasik, Peeter. „Nõukogude Liidu poliitilistest repressioonidest Eesti kodanike vastu pärast N. Liidu – Saksamaa sõja puhkemist 22. juunil 1941,“ *Akadeemia* 5 (2006): 947–991.
- Kross, Jaan. *Kallid kaasteelised*, Eesti mälu 1. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010.
- Kuuli, Olaf. „Luurajad – poliitvangid? 1940. aasta riigipöörde ajal Eestis vabastatud NSV Liidu luure agentidest,“ – *Luuramisi, salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil, artiklite ja dokumentide kogumik*, koost. Tiit Noormets, 91–104. Tallinn: Umara, 1999.
- Kuusik, Argo ja Ohmann, Valdur. „EKP Keskkomitee I sekretäri Karl Säre saatus selgunud,“ *Tuna* 3 (2014): 85–91.
- Maripuu, Meelis. „French Jews at the Tallinn Central Prison in 1944,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 717–718. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006.
- Maripuu, Meelis ja Kuusik, Argo. „Political Arrests and Court Cases from August 1940 to September 1941,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 318–362. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006.
- Maripuu, Meelis. „Annihilation of Czech and German Jews in Estonia in 1942–1943,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commis-*

sion for the Investigation of Crimes Against Humanity, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 705–715. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006.

Pohjonen, Juha. „Eestist saadetud Nõukogude langevarjurid Soomes suvel 1941,“ – 1941. aasta Eestis, *Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat* 6/2006 (2007): 89–92.

Raud, Mart. *Mõök väravas*. Tartu: Ilukirjandus ja Kunst, 1941

Resev, Aleksander. „Rahvas otsustab ise,“ – *Saabus päev. 1940. aasta revolutsioonist osavõtjad jutustavad*, koostanud M. Teder. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.

Saueauk, Meelis ja Maripuu, Meelis. „„Patarei“ vangla,“ – *Võimas ja sünge Patarei. Mälestused Patarei vanglast 1924–1990*, koost. Rutt Hinrikus, 296–304. Tallinn: Tänapäev, 2007.

Sõja ja rahu vahel, II kd, *Esimene punane aasta, okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni*, peatoim. Enn Tarvel, köite toim. Meelis Maripuu. Tallinn: S-Keskus, 2010.

Tammela, Mari-Leen. „Kommunistide riigivastane tegevus Eesti Vabariigis 1920. ja 1930. aastatel,“ *Estonica. Entsüklopeedia Eestist*, http://stage.estonica.ee/et/Kommunistide_riigivastane_tegevus_Eesti_Vabariigis_1920_ja_1930_aastatel/, 4. jaanuar 2017.

Veebilehed

Andmekogu teise maailmasõja ajal 1941–1944 Poolas ja Saksamaal asunud koonduslaagritesse saadetud Eesti elanikest Eesti Mälu Instituudis, <http://www.mnemosyne.ee/rahvuskaaslased-saksa-koonduslaagrites>, 18. jaanuar 2017.

Estonica. Entsüklopeedia Eestist, http://stage.estonica.ee/et/Kommunistide_riigivastane_tegevus_Eesti_Vabariigis_1920_ja_1930_aastatel/, 4. jaanuar 2017.

Patarei Prison

Meelis Maripuu

The article discusses the history of the Tallinn central prison, also known as Patarei Prison through 1920–1944. The sea fort built at the beginning of the 19th century – the Kalaranna Fort – was converted into a prison in 1920, as all the former Tallinn prisons had been either destroyed or repurposed. In the 1920s and 1930s, the prison was used for detaining criminals as well as people convicted of acts against the Republic of Estonia, both communists and members of the radical right-wing Union of Participants in the Estonian War of Independence in the second half of the 1930s. The majority of the political prisoners were granted amnesty, but the performance programme of the people's revolution staged after the occupation of Estonia in 1940 still included the liberation of political prisoners. In 1940–1941, the Patarei Prison was used for detaining enemies of the Soviet power, who were mainly state, local government and public figures, military officers and policemen of the Republic of Estonia. Most of them were taken into the Gulag prison camps or executed in 1941. Through 1941–1944, the Patarei Prison was used for detaining persons arrested by the German occupation forces, both participants in communist activities 1940–1941 and members of the national opposition, as well as Jews brought from other countries. The prison was emptied upon the German departure from Tallinn in September 1944; some prisoners were released, but most were taken to the Stutthof concentration camp near Danzig. After Estonia was occupied by the Red Army in autumn 1944, the prison was again filled with political prisoners of the occupying Soviet power.

Keywords: penal policy of the Republic of Estonia 1920–1940, political repressions of the Soviet Union, political repressions of national socialist Germany, holocaust, crimes against humanity